

Barbara Maria GAWĘCKA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Kieleckie pomniki i tablice poświęcone Żydom pomordowanym
w czasie II wojny światowej

Kielce monuments and plaques dedicated to the Jews murdered
during the Second World War

Mają pomniki też własne dzieje
Za parawanem skryte wawrzynów,
By krwią i potem nie peszyć mieszczan¹.

W Kielcach znajduje się blisko 300 pomników – rzeźb i tablic, powiązanych z wydarzeniami odległej i najnowszej historii². Większa część z nich dotyczy wydarzeń, które miały miejsce w Kielcach w latach 1939-1945 oraz osób, które wówczas zginęły. Świętosław Krawczyński w książce *Raptularz świętokrzyski* zauważa, że

wola upamiętnienia bojów z wrogiem, egzekucji masowych i pacyfikacji przenika społeczeństwo tak samo, jak podczas okupacji przenikała je wola walki³.

Część pomników i tablic poświęcona jest pomordowanym w czasie II wojny światowej Żydom, którzy mieszkali na terenie Kielecczyny. Do czasu Sejmu Wielkiego Kielce były miastem biskupim. Pomimo iż nie posiadały przywileju *de non tolerandis Judaeis*, dla osadnictwa ludności żydowskiej zostały otwarte dopiero ukazem carskim z 1862 r., mówiącym o równouprawnieniu ludności żydowskiej. Również Rząd Narodowy w momencie wybuchu powstania styczniowego zagwarantował Żydom pełne równouprawnienie. Szerszy napływ osób pochodzenia żydowskiego do Kielc nastąpił dopiero po zakończeniu powstania. W 1872 r. Kielce zamieszkiwało 505 Żydów, w 1896 r. było ich już 2 946, natomiast w 1937 r. – 17 500⁴. W 1939 r. ludność Kielc liczyła 71 580 mieszkańców, w tym 20 942 stanowili Żydzi⁵. Po wejściu wojsk niemieckich zaczęto w Kielcach

mordować zarówno Polaków, jak i Żydów⁶. 26 października 1939 zakazano uboju rytualnego. Tego samego dnia ukazało się rozporządzenie o przymusowej pracy. 23 listopada rzeczono roku okupant wydał nakaz oznakowania ludności żydowskiej⁷. W tym samym miesiącu powołano w Kielcach *Judenrat*, na której czele stanęli Mojżesz Pelc, a następnie Herman Lewi⁸.

Władze Generalnego Gubernatorstwa zabroniły Żydom odbywania zbiorowych modlitw. Kielecką synagogę zamknięto. Budynek służył jako areszt i skład towarów, w którym gromadzono rzeczy zrabowane podczas likwidacji getta. Pod koniec wojny synagoga została spalona. W latach 50. XX w. odrestaurowano ją i przeznaczono na archiwum. Na ścianach budynku umieszczono dwie tablice. Na pierwszej, kamiennej, usytuowanej po lewej stronie wejścia, wykuto napis: „Gmach/ byłej synagogi/ miejsce/ pamięci narodowej/ z lat 1939-1945”. Na prawo od wejścia znajdowała się żeliwna, płaskorzeźbiona tablica z inskrypcją:

„Lud twój, o Panie, depczą / i uciskają twoje dziedzictwo / mordują wdowę i przechodnia / i zabijają sieroty” / Ps. 94. / Dawna świątynia / gminy żydowskiej / zamieniona przez Niemców na więzienie dla Żydów / i magazyn zrabowanego mienia⁹.

Wykonana została w 1996 r. przez Sławomira Micka. Tekst stanowił modyfikację propozycji Jadwigi Karolczak¹⁰. W 2007 r. tablicę skradziono¹¹.

Według kalkulacji przywódców Trzeciej Rzeszy osobne dzielnice dla Żydów – getta – dodatkowo głód i ciężka praca miały zdziesiątkować

populację tej nacji. W 1941 r. powstało getto w Kielcach¹². 5 kwietnia zakończyło się trwające 3 dni wysiedlenie 25 tysięcy kieleckich Żydów do wydzielonego na terenie miasta getta. Wysiedlenie odbywało się na koszt Żydów. W sumie prawie 30 tysięcy ludzi skoncentrowano w 500 domach. Getto od strony aryjskiej oddzielały zasieki z drutu kolczastego, niekiedy drewniany płot. Getto kieleckie składało się z dwu części. Większą część wyznaczały ulice: Orla, Piotrowska, Starozagnańska, Poczieszka, Radomska (dzisiaj Warszawska). Małym gettem nazywano zaś drugą część, znajdująca się pomiędzy ulicą i placem św. Wojciecha a częścią ul. Bodzentyńskiej. Oba fragmenty łączyła kładka wybudowana nad ul. Radomską, obok synagogi¹³. Latem 1942 r. hitlerowcy przystąpili do eksterminacji ludności żydowskiej zamieszkałej w gettach¹⁴. 20 sierpnia 1942 rozpoczęli likwidację getta w Kielcach. W ciągu 5 dni wywieziono z niego ponad 20 tys. osób do obozu w Treblince. Esesmani na miejscu zamordowali żydowskie dzieci, starców i chorych. Dwa dni później, w drugiej fazie likwidacji getta, wywieziono do Brzezinki 7 tys. Żydów. Naziści na ulicach Kielc zamordowali 500 osób pochodzenia żydowskiego, w tym wszystkie dzieci z sierocińca. 23 sierpnia uśmiercono zastrzykami z trucizną lub nożami chirurgicznymi pacjentów szpitala przy ul. Radomskiej (Warszawskiej). Oddziały SS wymordowały też pensjonariuszy domu starców. Ostatniego dnia likwidacji getta zgładzono kilkanaście ciężarnych kobiet¹⁵. Miejscem masowych mordów był cmentarz żydowski na Pakoszu. Żydzi, którzy ocalili z wywózek i mordów w getcie, zostali skierowani do przy-

fabrycznych obozów pracy w Kielcach (m.in. przy ul. Stolarskiej i Jasnej, w zakładach „Henrykowie”, „Ludwikowie” i „Granacie”) oraz w Pionkach i Skarżysku-Kamiennej. Obozy zlikwidowano w 1944 r., a pozostałych przy życiu Żydów wywieziono do Auschwitz oraz do obozu pracy w Częstochowie¹⁶. Przypuszcza się, że na terenie getta hitlerowcy zamordowali ok. 1500 osób. Tuż po wojnie ciała pogrzebanych na cmentarzu na skarpie nad Silnicą ekshumowano i pochowano na cmentarzu żydowskim na Pakoszu. Z getta ocalało ok. 400 osób¹⁷.

Obok dawnej synagogi, znajdującej się na ul. Warszawskiej 17, ufundowano kamień z tablicą upamiętniającą żydowskie ofiary II wojny światowej, na której widnieje napis:

Pamięci 27 000 Żydów z kieleckiego getta / zamordowanych przez Niemców w latach 1939-1944 / w Kielcach, Treblince i innych obozach zagłady. / Społeczeństwo Kielc.

Pomnik ten został odsłonięty 30 czerwca 1996 r., w związku z obchodami 50. rocznicy pogromu żydowskiego w Kielcach¹⁸. Pomnik został ufundowany przez Urząd Miasta Kielce z inicjatywy Zdzisława Sabata. Model i odlew wykonał Sławomir Micek, a kamień przekazały nieodpłatnie kieleckie „Marmury”¹⁹. Pierwotna żeliwna tablica została skradziona w 2007 r. (nie było na niej tekstu w języku angielskim, miała spójnik „oraz” między słowami „Kielcach” i „Treblince” oraz Gwiazdę Dawida tworzącą w górnej części motyw macewy)²⁰.

Fot. 1. Pomnik 27 000 Żydów znajdujący się przy gmachy byłej Synagogi w Kielcach (ul. Warszawska 17), fot. B.M. Gawęcka, 2014.

Nieopodal dawnej synagogi postawiono także pamiątkowy mur (145 x 700 cm.) poświęcony polakom niosącym pomoc żydom w czasie holocaustu i zamordowanym przez nazistów. 80 nazwisk umieszczono na brązowych tabliczkach i umieszczono pod napisem: „Sprawiedliwi wśród narodów świata”. Na murze znajdują się także dwie tablice. Na pierwszej,

umocowanej po lewej stronie, widnieje napis:

Pamięci Polaków / zamordowanych przez Niemców / w latach 1939-1945 / za udzielenie pomocy Żydom / i ratowanie ich przed zagładą.

Na drugiej zaś cytat z Chaima Chefera:

Ja słyszę ten tytuł i staram się / o tych ludziach myśleć, co chronili mnie. / Ja pytam i pytam: o, na miły Bóg, / czy ja bym na ich miejscu tak uczynić mógł?²¹

Pomnik powstał z inicjatywy członka Zarządu Miasta Kielce Zdzisława Sabata. Projekt wykonali pracownicy Pracowni Urbanistycznej Urzędu Miasta w Kielcach. Mur ustawiła kielecka „Przemysłówka”. Odlewy i montaż części metalowych wykonał artysta Sławomir Micek. Pomnik został odsłonięty 30 czerwca 1996 r.²² Pierwotnie główny napis tworzyły oddzielne litery odlane z mosiądzu. Niestety zostały skradzione w 2007 r. Dzisiaj inskrypcja umieszczona jest na metalowej wstędze²³.

Fot. 2. Pomnik „Sprawiedliwych wśród narodów świata” znajdujący się przy gmachu byłej Synagogi w Kielcach (ul. Warszawska 17), fot. B.M. Gawęcka, 2014.

Na północ od Alei IX Wieków Kielc 26 VIII 2007 – w 65. rocznicę likwidacji getta – został odsłonięty pomnik ofiar getta żydowskiego. Jego autor, Marek Cecuła, jest synem Metele Kohna, jednego z ocalałych podczas likwidacji getta, noszącego przybrane nazwisko Stanisław Cecuła. Rzeźbę umieszczono w pobliżu skarpy nad rzeką Silnicą, gdzie Niemcy grzebali pomordowanych w getcie Żydów. Postument ufundowało Stowarzyszenie im. Jana Karskiego przy wsparciu prezydenta Kielc. Część pieniędzy pochodziła także ze sprzedaży książki *Listy z zagłady*

z fotografiami i listami pisanymi przez Hanę Goldszajd – Żydówkę, która została wywieziona z getta kieleckiego i zginęła w Treblince. Pomnik w formie przechylonej menory wynurzającej się z ziemi wykonany jest ze stali nierdzewnej. Podłoże wokół pomnika wyłożone jest kostką brukową pochodzącą z ulic z terenu getta. Po lewej stronie rzeźby znajduje się brązowa tablica z napisem w języku polskim, angielskim i hebrajskim:

Pamięci 20 000 Żydów/ z kieleckiego getta zamordowanych/ przez niemieckich nazistów/ w sierpniu 1942 roku.

Po prawej zaś umieszczono metalowy podest, na którym pod szkłem znajdują się informacje dotyczące getta w Kielcach²⁴.

Fot. 3. Pomnik ofiar getta żydowskiego w Kielcach, Al. IX wieków Kielc,
fot. B.M. Gawęcka, 2014.

W kieleckiej dzielnicy Pakosz znajduje się cmentarz żydowski założony w 1868 r. W czasie II wojny światowej naziści organizowali na jego terenie masowe egzekucje. Rozstrzeliwani tam byli zarówno Żydzi, jak i Polacy. W 1942 r. grzebano tam Żydów pomordowanych w kieleckim getcie. 23 V 1943 pochowano tam ciała 45 zamordowanych dzieci. W latach

1945-1946 na kirkut przeniesiono ciała Żydów pogrzebanych w innych częściach miasta. W 1946 r. pochowano tam także 42 ofiary pogromu kieleckiego²⁵. Cmentarz został zdewastowany w czasie okupacji niemieckiej i rządów komunistycznych. W 1981 r. z pozostałych 330 macew i fragmentów płyt nagrobnych utworzono lapidarium.

Na cmentarzu znajduje się pomnik ofiar pogromu oraz płyty upamiętniające męczeństwo Żydów kieleckich w czasie II wojny. Na tablicy poświęconej dzieciom zamordowanym przez hitlerowców napisano m.in.:

Tu spoczywają / święte prochy naszych / 45-ciorga najdroższych niewinnych dzieci / zamordowanych w bestialski sposób / przez niemieckich zbrodniarzy / dnia 23 maja 1943 r. / Najmłodsze 15 miesięcy – do 15 lat²⁶

Powyżej opisane pomniki i tablice stanowią nie tylko nieodzowny element tkanki miasta, ale – co ważniejsze – przypominają nam o ludziach, którzy ponieśli okrutną śmierć w czasie II wojny światowej. W przedmowie do swej książki o miejscach pamięci narodowej w województwie kieleckim Longin Kaczanowski trafnie zauważył, że: „miejsca męki i męczeństwa z lat okupacji hitlerowskiej tworzą symboliczny łańcuch narodowej pamięci pokoleń”²⁷.

In 1939 Kielce had a population of 71 580, including 20 942 Jews. Upon entry of the German troops, the process of murdering both Poles and Jews was started in Kielce. The Kielce synagogue was desecrated and turned into the prison. In 1941 a ghetto was

built in Kielce. During its liquidation, in the period of 5 days, more than 20 thousand people were deported to the Treblinka extermination camp. In Kielce the SS men murdered Jewish children, the elderly and the sick. Two days later, during the second phase of the liquidation of the ghetto, 7 thousand Jews were transported to the Brzezinka extermination camp. On the streets of Kielce, the Germans murdered 500 people of the Jewish origin, including all the children from the orphanage. At the command of the Germans, the patients from the hospital located at ul. Radomska (present name of this street is: ul. Warszawska) were killed with the use of injections with poison or surgical knives. The SS troops murdered also the residents of the nursing home. On the last day of the liquidation of the ghetto, several pregnant women were killed as well. The Jewish cemetery located in Pakosz district was the place of mass murders.

The Jewish cemetery was devastated by the Nazi Germans and during the communist regime. In 1981, with the remaining 330 matzevas and fragments of tombstones a lapidary was created. On the area of the cemetery there are plaques commemorating the martyrdom of the Kielce Jews during the Second World War. On the plaque dedicated to the children murdered by the nazis, there is the following inscription: 'Here lie / the sacred ashes of our / 45 dearest innocent children / brutally killed by the German mass murderers / on 23 May 1943 / The youngest was 15 months old – up to 15-year olds.'

Next to the old synagogue, located at ul. Warszawska, it was founded the stone commemorating the jewish victims of the second world war which bears the following inscription: 'In memory of 27 000 Jews from the Kielce ghetto / murdered by the germans between 1939 and 1944 / in Kielce, Treblinka and other extermination camps. / The inhabitants of Kielce.'

In the nearby, it was erected a commemorative stone wall devoted to the Poles who helped the Jews during the Holocaust and who were murdered by the Nazis. The names of the murdered poles were placed under the inscription: 'Righteous Among The Nations'.

To the north of Aleja IX Wieków Kielc, on 26 August 2007 – on the 65th anniversary of the liquidation of the ghetto – a monument to the victims of the Jewish ghetto was unveiled. Its author Marek Cecuła is the son of Metele Kohn, one of the survivors of the liquidated ghetto, bearing the assumed name: Stanislaw Cecuła. The sculpture was placed in the nearby of the escarpment at the Silnica River, in the place where the Germans buried the Jews murdered in the ghetto. The monument in the form of a tilted menorah, emerging from the ground, is made of stainless steel. The substrate around the monument

is lined with cobble stones from the streets of the ghetto. On the left side of the sculpture, there is a bronze plaque with the inscription in Polish, English and Hebrew: 'In memory of 20 000 Jews from the Kielce ghetto murdered by the German nazis / in August 1942.' On its right side, there is a metal platform on which, under the glass, there is the information about the Kielce ghetto.²⁸

¹ Fragment wiersza *Czwórka* Janusza Krzysztofa Cieślakiewicza, [w:] J.K. Cieślakiewicz, *Kielce. Mistyka miasta*, Kielce 2008, s. 88.

² A. Myślińska, *Rzeźby i pomniki w przestrzeni publicznej Kielc*, [w:] *Renowacje i zabytki* 4 (2012), s. 106.

³ Ś. Krawczyński, *Raptularz świętokrzyski*, Łódź 1983, s. 213.

⁴ K. Urbański, *W przededniu zagłady...*, Kielce 2007, s. 4, 8.

⁵ J. Główka, *Śladami Żydów kieleckich*, Kielce 2009, s. 25-26.

⁶ K. Urbański, *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim*, Kielce 2003, s. 93, 94.

⁷ *Tamże*, s. 95

⁸ J. Główka, *Śladami Żydów kieleckich*, s.26.

⁹ C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca pamięci narodowej w Kielcach*, Kielce 2010, s. 156; Z. Sabat, *Pomniki i tablice upamiętniające postacie i wydarzenia dziejowe, znajdujące się na terenie Kielc*, Kielce 1998, s. 50.

¹⁰ Z. Sabat, *Pomniki i tablice...*, s. 50. Cezary Jastrzębski, Konrad Otwinowski i Magdalena Otwinowska piszą, iż tablica ta została odsłonięta w 1987 r., *Miejsca pamięci...*, s. 156.

¹¹ C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca pamięci...*, s. 156.

¹² K. Urbański, *Gminy żydowskie duże...*, s. 98; D. Wojciechowski, *Duchowni kieleccy i wierni wobec eksterminacji Żydów 1939-1945*, Kielce 2006, s. 10.

¹³ *Kalendarium historii Kielc*, (red.) B. Tambor, Kielce 2012, s. 186-187; C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca pamięci...*, s. 117.

- ¹⁴ D. Wojciechowski, *Duchowni kieleccy i wierni...*, s. 11.
- ¹⁵ *Kalendarium historii Kielc*, s. 188; K. Urbański, *Gminy żydowskie duże...*, s. 99; L. Kaczanowski, B. Paprocki, *Miejsca pamięci narodowej w województwie kieleckim 1939-1945*, Kielce 1989, s. 14.
- ¹⁶ J. Główka, *Śladami Żydów kieleckich*, s.26, *Kalendarium historii Kielc*, s. 188-189.
- ¹⁷ C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca pamięci ...*, s. 118.
- ¹⁸ *Tamże*, s. 119.
- ¹⁹ Z. Sabat, *Pomniki i tablice...*, s. 48.
- ²⁰ C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca pamięci...*, s. 119.
- ²¹ J. Główka, *Śladami Żydów kieleckich*, s. 36-37.
- ²² Z. Sabat, *Pomniki i tablice...*, s. 49.
- ²³ C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca pamięci...*, s. 119.
- ²⁴ C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca pamięci...*, s. 185; [MON], *Menora w hołdzie pomordowanym. 65 rocznica likwidacji kieleckiego getta*, [w:] *Gazeta Wyborcza* (edycja kielecka) 198/2007, s. 1; [MARC], *Nie pozwoli umrzeć pamięci*, [w:] *Gazeta Wyborcza* (edycja kielecka) 199/2007, s. 1; M. Rosmanowska, *Nazwisko, które ocaliło jego ojcu życie*, [w:] *Gazeta Wyborcza* (edycja kielecka) 199/2007, s. 2.
- ²⁵ C. Jastrzębski, K. Otwinowski, M. Otwinowska, *Miejsca pamięci...*, s. 265.
- ²⁶ J. Główka, *Śladami Żydów kieleckich*, s. 45-46; L. Kaczanowski, B. Paprocki, *Miejsca pamięci...*, s. 121.
- ²⁷ L. Kaczanowski, B. Paprocki, *Miejsca pamięci...*, s. 23.
- ²⁸ Tł. Monika Klisko.